

Sultan Melikşah'ın Feodal Yönetim Anlayışı
(Nedenleri-Uygulamaları-Sonuçları)

Sultan Malik-Shah's Understanding of Feudal Governance
(Reasons-Practices-Consequences)

Sefer Solmaz*

Öz

Büyük Selçuklu Devleti'nde kuruluştan itibaren bazı hanedan üyelerine birtakım feodal haklar verilmesi söz konusudur. 1040 yılındaki Dandanakan Zaferi'nden hemen sonra toplanan Merv Kurultayı'nda alınan ortak karar gereği bu haklar sınırlı sayıda hanedan üyesine verilmiştir. Ancak Sultan Alp Arslan değişikliğe gitmek suretiyle daha çok hanedan mensubuna bazı toprakları iktâ ederek onlara yönetim hakkı tanımıştır. Tuğrul Bey'den farklı bir şekilde oluşturulan bu sistemde Sultan Alp Arslan'ın iktâ ettiği toprağı geri alma hakkı bulunurken, hanedan üyeleri de sultan adına buraları yönetmekle yükümlüydü. Bu karar hukuki hakları ellerinden alınan İbrâhim Yinal ve Kutalmış isyanlarından çıkarılan derslerin bir neticesidir. Sultan Melikşah ise farklı bir uygulamaya giderek feodal anlayışın sınırlarını oldukça genişletmiştir. Hanedan azaları yanında, hanedandan olmayan bazı önde gelen komutanlara hatta yabancı devlet adamlarına feodal haklar vermiştir. Melikşah'ın oluşturduğu sistemde böyle bir yeniliğe gitmesinin askerî, siyasi, coğrafi vb. nedenleri bulunmaktadır. Bu dönemde bir

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Letters, Department of History, Konya/TÜRKİYE, <https://ror.org/045hgzm75> ssolmaz@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-3581-1028>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atf/Citation: Solmaz, Sefer, "Sultan Melikşah'ın Feodal Yönetim Anlayışı (Nedenleri-Uygulamaları-Sonuçları)", *Belleten*, C 89/S. 315, 2025, s. 367-402.

tarafan fetihleri devam ettirme, diğer taraftan fethedilen merkezden uzak bölgelerde devletin otoritesini hissettirerek asayiş sağlamaya, aynı zamanda devleti şanına yaraşır bir şekilde temsil etme düşüncesi, merkezî otoriteyi dolaylı olarak yerinde güçlendirme politikası temelinde feodal anlayış uygulamalarının genişletilmesine neden olmuştur. Sultan Melikşah, hanedan üyelerinin dışında önde gelen Savtegin ve Gevherâyin gibi bazı emirlere iktâ ettiği topraklarda feodal haklar verirken, bu hakları Fahrüddevlle gibi hanedandan ve askerî zümreden olmayan bir yabancıya da tanıması, o dönemde içinde bulunulan şartların gereğidir. Sultan Melikşah onlara çetr taşımak, kapısının önünde nevbet çaldırmak, kendi adından sonra adlarını hutbelerde okutmak gibi sınırlı hâkimiyet alametlerini kullanma hakkını da vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Melikşah, Feodal Anlayış, Emîrü'l-ümerâ Osman, Savtegin, Tutuş, Gevherâyin, Fahrüddevlle, Merkezî Yönetim.

Abstract

From the foundation of the Great Seljuk Empire, certain members of the royal family were granted various feudal rights. After the Battle of Dandanaqan in 1040, the Marw Council decided to limit these rights to a small number of dynasts. However, Sultan Alp Arslan changed this by granting iqtâ' lands to more members of the family, thereby giving them administrative authority. In this system -unlike that of Tughril Bey- the sultan retained the right to reclaim the land, while the princes governed it in his name. This policy shift was shaped by lessons from the revolts of İbrahim Inal and Kutalmish, who had been denied such rights. Sultan Malik-Shah went even further, significantly broadening the scope of feudalism. He extended feudal privileges not only to royal family members but also to powerful commanders and even foreign officials. This shift was driven by military, political, geographical and other needs. Continuing conquests, maintaining order in remote regions, reinforcing central authority indirectly, and projecting imperial prestige all contributed to this expansion. For instance, Sultan Malik-Shah granted such rights to commanders like Sâw Takîn and Gawhar-Ayin, and even to non-dynastic figures like Fakhr al-Dawla. Sultan Malik-Shah also allowed them to use limited symbols of sovereignty such as having a ceremonial tent, playing the naubat, and being mentioned in khutbas after the Sultan.

Keywords: Sultan Malik-Shah, Feudal System, Amîr al-Umarâ' Othmân, Sâw Takîn, Tutush, Gawhar-Ayin, Fakhr al-Dawla, Centralized Governance.

Giriş

Melikşah'ın yaklaşık yirmi yıl (1072-1092) süren hükümdarlığı esnasında Büyük Selçuklu Devleti hızla yükselişe geçmiştir. Devletteki bu yükseliş birleşik kaplar misali askerî, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda kendini göstermiştir. Sultan Melikşah ile bürokrasiye hâkim Vezir Nizâmülmülk'ün uyumlu bir şekilde sürdürdükleri bu süreç, aynı zamanda devletin gücünün zirvede olduğu dönemdir. Bu dönemde hudutlar; Çin sınırından Akdeniz'e, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e kadar uzanıyordu¹. Toprakların bu denli büyümesi merkezî otoritenin sağlam temeller üzerine kurulması zorunluluğunu doğurmuştur. Burada hem sultanın hem de vezirinin, metbu güç olarak etraflarındaki siyasi teşekküller üzerinde hâkimiyet oluşturma ve varlıklarını hissettirme² prensibini benimsediklerini söylemek mümkündür. Merkezî otoriteyi dolaylı şekilde yerinde güçlendirme düşüncesini tatbik etmeleri, seleflerine göre feodal hakların dağıtılmasında genişleme siyasetini benimsediklerini göstermektedir. Ancak sözü edilen dağıtım bir anda gerçekleşmemiş, zamanla içinde bulunulan şartlara göre düzenlemeler yapılmıştır.

Bu araştırmada, Büyük Selçuklu Devleti'nin idari yapısındaki dönüşüm, özellikle Sultan Melikşah döneminde uygulanan “feodal” haklar çerçevesinde incelenecektir. Çünkü Melikşah'ın kendinden önceki sultanlardan farklı bir şekilde ele aldığı feodal hakların verilmesi meselesi, devletin kuruluşundan bu döneme kadar yönetim sistemindeki değişimin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Burada Sultan Melikşah'ın hâkimiyetine kadar olan süreçte yani Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerinde feodal anlayışın nasıl uygulandığı, Melikşah döneminde feodal anlayışın sınırlarının neden genişletildiği, feodal hakların kimlere, hangi şartlar altında, ne sebeplerle verildiği ve bu uygulamaların hangi sonuçları doğurduğu gibi sorulara cevaplar aranacaktır. Dolayısıyla Melikşah'ın feodal hakların taksimini nasıl gerçekleştirdiği meselesi tarihî süreklilik içerisinde ele alınarak, Dandanakan Savaşı'ndan Merv Kurultayı kararlarına, Alp Arslan'ın iktâ politikalarından Melikşah'ın uygulamalarına kadar uzanan bir süreçte, yönetim anlayışındaki değişimin ortaya konularak mevcut literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Çalışmada ana kaynaklar ve modern literatürden istifade edilerek feodal hakların verilme gerekçeleri, sonuçları ve bu haklara sahip kişiler ve konumları, dönemin

1 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Têşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 172.

2 Nilay Ağırnashi, “Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C III/S. 2, Aralık 2020, s. 217.

siyasi ve sosyal bağlamı içinde değerlendirilecek, bu yönüyle yalnızca idari yapı değil, dönemin siyasi dinamikleri de açıklığa kavuşturulacaktır. Konuyu temellendirmek amacıyla mesele, söz konusu dönemde yaşanan ilgili olaylarla ilişkilendirilecek ve feodal haklar tanınan kişilerin hayatları hakkında bazı bilgiler verilecektir. Araştırmada döneme dair bilgi veren kaynaklar doküman analizi yöntemiyle yorumlanmıştır. İkincil veri analizi yöntemiyle mevcut verilerden gerekli yerlerde yararlanılmıştır. Nedensel analiz tekniğiyle de Sultan Melikşah'ın, feodal hakları verme nedenleri ve sonuçları değerlendirilmiştir.

1. Avrupa'da ve Büyük Selçuklu Devleti'nde Uygulanan Feodal Sistem

Feodal sistem, Orta Çağ Avrupa'sında özellikle Batı ve Orta Avrupa'da karşımıza çıkan toprağa dayalı siyasal, ekonomik ve sosyal bir düzendir³. Feodal sistem “alttan üste bağılıklar ve üstten alta koruma- korunma ilişkisi ile kurulmuş bir piramide”⁴ benzetilmektedir. Buna göre, en üstte kral ya da imparator yer alır. Bir alt basamakta büyük toprakları (fief) doğrudan kraldan alan ve bunları altlarında bulunan feodal beylere (senyör) bırakan vasallar bulunmaktadır. Bu devretme işlemi birkaç basamak daha inebilir. Feodal beyler hem toprağın hem de kölelerin sahibi olarak çeşitli haklara sahiptirler. Toprakten elde edilen ürünler ve üretim fazlasını kendi tasarruflarına alabilir ve sömürüyü artırabilirler. Devlete ait olması gereken askerî ve mali hâkimiyet senyörlere aittir. Ayrıca feodal beylerin siyasi, idarî ve cezai yetkileri de vardır. Kendi adlarına vergi toplama, para bastırma, memur atama veya azletme, suçluları yargılama ve cezaları infaz etme hakları bulunmaktadır⁵.

Feodal sistemin en alt tabakasında efendisine bağlı ve angarya işlerde kullanılan köleler (serfler) yer almaktadır⁶. Bu köleler feodal beylerle aynı mahkemede yargılanamaz ve bir üst tabakayla evlilik yapamazlardı. Bunun yanı sıra üretilen malların satışı ile kira bedelleri feodal beyler tarafından gerçekleştirilir ve bazen hak kaybı yaşanabilirdi⁷. Görüldüğü üzere feodal sistemde toprak ve üzerindeki egemenliğin parçalandığı, devletin değişik siyasi birimlere ayrıldığı bir düzen

3 Cahit Aydemir-Sema Yılmaz Genç, “Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C X/S. 36, Bahar 2011, s. 228.

4 Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 235.

5 Enis Öksüz, “Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler”, *İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, 2011, s. 82-83.

6 Şenel, *age.*, s. 235.

7 Öksüz, *agm.*, s. 83.

karşımıza çıkmaktadır. Bu parçalı yapı nedeniyle siyasi birliğin oluşturulması oldukça zor olduğundan merkezî otoritenin sağlanması beklenemez⁸.

Türk devlet yönetimi geleneğinde feodalizm, Avrupa'daki örneğinden ayrı bir yapıya sahiptir. Eski Türk devletlerinin yönetim organizasyonu, askerî bir karaktere sahip “feodaller federasyonu” şeklinde teşkilatlanmış vasal yapı şeklindedir. Bu yönüyle de Avrupa'daki feodalizmden ayrılmaktadır. Nitekim eski Türk devlet geleneğinde devlet hanedanın ortak malıdır⁹. Oluşturulan yönetim organizasyonuna göre; devlet, Doğu ve Batı olarak şekillendirilmiştir. Batıdaki hanedan üyesi, merkez kabul edilen doğudaki hükümdara bağlıdır. Diğer hanedan üyeleri ise merkeze bağlı yarı bağımsız şekildeki bir anlayışla yönetim şemasında yerlerini almışlardır¹⁰. Nitekim C. Cahen bu yönetim organizasyonunu “aşîrî feodalite”¹¹ olarak tanımlamaktadır.

Hanedan üyelerinin, feodal beylerden ayrılan özelliklerini anlayabilmek açısından “ülüş” ve “fetih hakkı” prensiplerinin de üzerinde durmakta fayda vardır. Üleş, temelde konargöçer devlet anlayışı ve teşkilatına dayanan, ülkenin hanedan üyeleri tarafından taksimini ifade eden bir terimdir. Ancak bu devletin paylaşımı anlamına gelmemektedir. Geniş coğrafyaya yayılmış farklı kabile ve halklardan oluşan tebaayı kontrol edebilmek için bu sistem uygulanmıştır. Hanedan üyeleri, devletin yönetimine yardımcı olmak üzere çeşitli vilayetlerde, muhtelif ünvanlarla hükümdar tarafından görevlendirilmişlerdir¹². Bunların kendilerine ait divanları, vezirleri ve orduları vardır. Devlete bağlı konumdaki bu hanedan üyelerinin idare ettikleri yerlerde, halife ve sultan sırasıyla kendi adlarına hutbe okutabilir ve para bastırabilir. Nitekim bunlar devletin resmî siyaseti dışına çıkamadıkları gibi, sultan gerekli gördüğünde bölgelerine de müdahale edebilir¹³. Türk devlet yapısını Avrupa feodalizminden ayıran bir diğer özellik de budur. Fetih hakkı, üleş kavramının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Her bir hanedan üyesi kendi fethettiği bölgenin idaresini üstlenmektedir¹⁴. Buradaki amaç; hâkimiyet sahası

8 Aydemir- Yılmaz Genç, agm., s. 228-229.

9 M. Fuad Köprülü, “Orta zaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Belleten*, C V/S. 19, Temmuz 1941, s. 332.

10 Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 40-42.

11 Claude Cahen, “Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi İdi?”, çev. Lütfi Göçer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XVII/S. 1-4, 1956, s. 352-353; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul 1994, s. 353.

12 Köprülü, agm., s. 332; Özgüdenli, *Türk- İran...*, s. 45-46.

13 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 349.

14 Özgüdenli, *Türk- İran...*, s. 47.

genişlerken merkeziyetçi yapının yerinden yönetim şeklinde oluşturulmasını sağlayarak, iktidarın gücünü merkezden çok uzak bölgelere dahi ulaştırabilmektedir.

Büyük Selçuklular, Merv Kurultayı'nda devletin yönetim sistemini belirlerken, bu eski Türk feodal anane ve geleneklerine göre hareket ettiler. Ancak sonraki süreçte sınırların genişlemesi ve Tuğrul Bey'in kudretinin artması daha merkeziyetçi bir yapıya geçilmesini zaruri kıldı¹⁵. Alp Arslan döneminde ise "idari iktâ sistemi"ne geçilerek fetih hakkı prensibi terk edildi. Bu yeni anlayışa göre, devletin hâkim olduğu bütün topraklar sultana aittir. Sultan bu toprakları dilediğine iktâ edebilir ve hanedan azaları sultan adına kendilerine tevcih edilen yerleri yönetirler¹⁶. Sultana ait yerlerde Avrupa feodalizminde olduğu gibi, hiçbir yöneticinin halka zulmetme yetkisi yoktur¹⁷. Aksi bir durum olduğu takdirde derhâl merkezden müdahale edilir. Ayrıca her bir yönetim yerinin gelirleri belirlenerek, merkeze aktarılmakta ve sürekli bir denetim gerçekleştirilmekteydi¹⁸.

2. Sultan Melikşah'tan Önce Feodal Anlayışın Uygulanışı

Selçuklular'ın Gaznelilere karşı kazandıkları 1035 Nesâ zaferi sonrasındaki gelişmeler, devletin hangi temeller üzerine kurulacağını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Nitekim beklemediği bir yenilgi alan Gaznelilerle gerçekleştirilen müzakereler sonucu yapılan anlaşmayla; Tuğrul Bey'e Nesâ, Çağrı Bey'e Dihistan, Mûsâ İnanç Yabgu'ya ise Ferâve verildi¹⁹. 1038 yılında Serahs yakınlarında Gazneli Mesud'un aldığı ikinci yenilgiyle Selçuklular, Nişâbur'u ele geçirdiler ve devletlerini fiilen kurdular. Tuğrul Bey "es-Sultânü'l-muazzam"²⁰ ünvanıyla burada tahta otururken, Çağrı Bey "Melikü'l-mülûk"²¹ ünvanıyla Merv'i, Mûsâ İnanç Yabgu ise Serahs'ı kontrolleri altına aldılar²².

15 Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C I, İsam Yayınları, İstanbul 2013, s. 116.

16 Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik Mi Efendilik Mi?)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 144-145.

17 Cahen, *age.*, s. 352.

18 Göksu, *age.*, s. 141-142.

19 Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırılancık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 457.

20 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C IX, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 367.

21 İbnü'l-Esîr, *age.*, C IX, s. 366.

22 Beyhakî, *age.*, s. 518-519.

Devletin kuruluşundaki son aşama yani bağımsızlığın ilanı Gaznelilere karşı 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nın kazanılması sonucunda gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Mûsâ İnanç Yabgu önderliğinde gerçekleşen 1040 Merv Kurultayı'nda alınan kararlarla da, kuruluş devri yönetim mekanizması belirlendi. Buna göre, Tuğrul Bey fiilen ve hukuken “sultan” olarak başkent Nişâbur'da oturacak ve batı yönündeki fetihlerden sorumlu olacaktır. Çağrı Bey, “melik” ve “ordu komutanı” olarak Merv'i yönetim merkezi yapacak ve Serahs, Belh şehirleriyle Amuderya (Ceyhun)-Gazne arasındaki memleketleri fetihle uhdesine alacaktır. Mûsâ İnanç Yabgu ise, başkenti Herat olmak üzere Büst, İsfizâr ve Sîstan'a kadar olan memleketlere sahip olacaktır²³. Ancak Çağrı Bey ve Mûsâ İnanç Yabgu, başkent Nişâbur'daki Sultan Tuğrul'a tabi durumda kalacaklardı²⁴. Her ne kadar dışarıdan bunlar Tuğrul Bey'e feodal haklarla bağlı gibi gözükseler de kendi bölgelerinde ona bağlı kalmadan hareket etmişlerdir. Onlar hâkim oldukları bölgelerde yarı bağımsız olarak adlarına hutbe okutmak, para bastırmak, nevbet çaldırmak, bazı ünvan ve lakaplar kullanmak vb. feodal haklardan yararlanmış, bu suretle de birtakım hâkimiyet alametlerini kullanmışlardır. Selçuklu şehzadeleri İbrâhim Yinal'a, Kuhistan; Kutalmış'a, Cürcân ile Damgan ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e, Kirman verilmiştir²⁵. Sözü edilen Selçuklu şehzadeleri ise kendilerine iktâ edilen toprakların yöneticisi olarak Tuğrul Bey'in emrinde kalmışlardır.

Görüldüğü gibi, Tuğrul Bey'in oluşturduğu yönetim mekanizmasının, feodal yönetim anlayışının yanında merkeziyetçi bir karakter arz ettiğini de söylemek mümkündür²⁶. Çünkü sadece Çağrı Bey ve Mûsâ İnanç Yabgu'ya feodal haklar verilmişti. Bunların dışında diğer hanedan üyelerine bu haklar verilmeyerek onların Tuğrul Bey'e bağlı kalmaları sağlanmıştı.

Sultan Alp Arslan dönemine gelindiğinde o, kuruluştaki merkeziyetçi yönetim anlayışının aslına sadık kalsa da hanedan üyelerine verilen salâhiyetleri kısmen

23 Beyhakî, *age.*, s. 594; İbnü'l-Esir, *age.*, C IX, s. 369; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen Zübdat Al-Nusra Va Nuḥbat Al-'Usra Adlı Kitabının Tercümesi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 5-6.

24 Sevim-Merçil, *age.*, s. 34-35.

25 Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, çev. Ayşegül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, s. 82-83; İbrâhim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 27.

26 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 108-109; Özgüdenli, *Türk-İran...*, s. 55.

genişletmiştir. Alp Arslan'ın feodal hakların dağıtılmasında değişikliğe gitmesinin altında yatan neden, hanedan mensuplarının çıkardığı isyanlar olarak değerlendirilebilir.

Büyük Selçuklular'da ilk hanedan üyesi isyanı Tuğrul Bey döneminde İbrâhim Yinal²⁷ tarafından çıkarılmıştır. Daha sonra ortaya çıkan Kutalmış'ın isyanı ise, hem Tuğrul Bey'i hem de halefi Alp Arslan'ı oldukça uğraştırmıştır. Fetihlerin devam ettiği dönemde böylesi olayların patlak vermesi, devlet yönetiminde revizyona gidilmesi düşüncesine zemin hazırlamıştır. Nitekim her iki isyanın da nedeni hanedan mensubu olmalarına rağmen, merkezîyetçi yönetim anlayışı nedeniyle onların feodal haklarının olmaması²⁸ yani kendilerine fetih hakkı olarak ele geçirdikleri yerlerin yönetiminin verilmemesidir. Hatta kendilerine verilmiş feodal hakların âdeta gasp edilmesi, onların isyanlarının tahtı elde etme mücadelesine dönüşmesine neden olmuştur. Benzer şekilde başlangıçtan itibaren saltanatta gözü olan kardeşi Kirman Meliki Kavurd da Sultan Alp Arslan'a karşı 1064 yılında isyan etmişti. Meydana gelen isyanlar, sultanı kendi dönemindekinden farklı bir feodal anlayışı uygulamaya sevk etmiştir. Bundan dolayı sultan, Kavurd'un Fars topraklarında ilerleyişine engel olmak ve onu kontrol altında tutmak adına, Şebânkâre Emîri Fazlûye'ye Fars bölgesini iktâ etmiştir. Hatta bununla da yetinmeyen sultan, istisna olarak bir yabancıya yani Fazlûye'ye hilatler, çadırlar ve kapısının önünde namaz vakitlerinde nevbet çaldırma gibi bazı feodal haklar vermiştir²⁹. 1067 ve 1069 yıllarında çıkardığı isyanlara rağmen, Kavurd'un Kirman'daki idaresine dokunulmamıştır. Aslında sultanın ölümünden önce Kirman'ı Kavurd'a bırakması hem hanedan üyelerinin yeni isyan girişimlerini önlemek, hem de isyancı meliklerle birlikte hareket eden Türkmenleri kontrol altına almak içindi. Böylece onlara yönetim anlayışında yeniliğe gidildiği gösterilerek olası girişimlerin önüne önceden set çekilmiş oldu³⁰.

27 İbrâhim Yinal'ın isyanları için bk. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu İbrâhim Yinal", *Türkiyat Mecmuası*, C XXIII/S. 2, Güz 2013, s. 132-139.

28 Salim Koca, "Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?", *Bilig*, S. 3, 1996, s. 81; Piyadeoğlu, agm., s. 132.

29 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 138; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamani*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 62; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 23. Fazlûye için bk. Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 158-161.

30 Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2016, s. 112.

Alp Arslan'ın hanedan dışında istisna olarak ikinci kez bir yabancıya daha feodal haklar verdiği bilinmektedir. Sultan, 1065 yılında düzenlenen Mangışlak seferinin başarıyla sonuçlanmasından sonra, Hûzistan hâkimi Hezâresb b. Bengîr'e hilat³¹, tabl/davul (nevbet), alem, 1000 at, 50 bin koyun ile 100 bin dinar vermiştir³². Sultanın buradaki amacının ne olduğuna dair net bir bilgi yoktur. Ancak Alp Arslan'ın oldukça güçlü olan bu emiri, Hârizm seferinden önce yanında görmek istediğini söylemesi³³ stratejik bir hamle için bu kararı verdiğine işaret etmektedir.

Sultan Alp Arslan, Mangışlak seferinden sonra Merv Kurultayı'nda alınan kararlardan farklı olarak, ülkeyi hanedan üyeleri arasında iktâ şeklinde paylaşmıştır. Burada en önemli gelişme, Melikşah'ın veliaht ilan edilmesi ve hâkim olunan bütün ülkelerde hutbelerde sultandan sonra onun adının okutulmasıdır. Bu paylaşım sultan tarafından, Şiraz ve İsfahan'ın idaresini veliahtı olarak ilan ettiği oğlu Melikşah'a, Mâzenderan'ı amcası Mûsâ İnanç Yabgu'ya, Belh'i kardeşi Süleyman'a, Hârizm'i kardeşi Arslan Argun'a, Çağâniyân (Sagâniyân) ve Tohâristan'ı kardeşi İlyas'a, Merv'i oğlu Arslanşah'a, Horasan'da bulunan Bağşur ve çevresini İbrâhim Yinal'ın kardeşi Ertaş'ın oğlu Mesud'a, Herat'a bağlı İsfîzâr'ı ise Ertaş'ın diğer oğlu Mevdûd'a iktâ edilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir (1066)³⁴. Hanedan mensuplarına verilen bu yerlerin dağıtımı daha sonra yeniden düzenlenmiştir. Herat, Mûsâ İnanç Yabgu'dan alınarak sultanın kardeşi Togaşah'a³⁵ verilmiştir³⁶. Sultan, sonrasında yaptığı değişikliklerle Belh'i kardeşi Süleyman'ın yerine oğlu Ayaz'a³⁷ iktâ etmiştir. Sultan, kardeş Arslan Argun'u Hârizm'den Hemedan ve

31 Köymen, *Büyük Selçuklu...*, C III, s. 85-86, 89.

32 Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Şireti'l-Enbiyâ ve'l- Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 106; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 106, 129-130.

33 Mîrhând, *age.*, s. 106.

34 İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 59; Mîrhând, *age.*, s. 105; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Horasan-İrak, Kırman ve Suriye Selçukluları*, C I, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 38; Turan, *Selçuklular...*, s. 158; Köymen, *Büyük Selçuklu...*, C III, s. 48; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

35 Melikşah-Togaşah ilişkisi için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 249-250; Sadi S. Kucur, "Şair Bir Selçuklu Şehzadesi: Melik Togaşah ve Sikkeleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Temmuz 2024, s. 698, 700-703.

36 Mîrhând, *age.*, s. 105.

37 Ayaz'ın atanmasıyla ilgili bk. Turan, *Selçuklular...*, s. 158; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi...*, s. 55; Bülent Kaçın, "Sultan Alp Arslan'ın Oğlu Melik Şihâbü'd-Devle Ayaz İlyas", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Aralık 2024, s. 34-35.

Sâve'ye tayin ettikten³⁸ sonra, onun yerine oğul Arslan Argun'u günümüze ulaşan bir menşûrla³⁹ Hârizm'e atamıştır⁴⁰. Sultan Alp Arslan böyle bir dağıtımla feodal hakların kullanılması yerine bazı vilayetlerin yönetimini yukarıda adı geçen hanedan üyelerine bırakmış oluyordu. Böylece Merv Kurultayı'nda devletin aldığı şekil tamamen ortadan kaldırılarak, sultan tarafından idari anlamda yeni bir düzen getirilmiştir. Zira sultan, hanedan üyelerine bazı yerleri vererek, onların Melikşah'ın veliaht seçilmesine tepki göstermelerini engellediği gibi, “merkezî otoriteyi hanedan mensupları eliyle güçlendirmek”⁴¹ ve “devleti çok merkezli parçalanmış yapıdan kurtararak daha merkezî bir idare”⁴² oluşturmak düşüncesini hayata geçirmiş bulunuyordu.

3. Sultan Melikşah'ın Feodal Hakları Verme Nedenleri ve Uygulamaları

Sultan Melikşah'ın seleflerinden farklı ve radikal şekildeki feodal anlayış uygulamalarının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Geniş anlamda sultanın feodal haklar uygulaması, cihan hâkimiyeti mefkûresi ile izah edilebilir. Çünkü sultan, bütün İslam ülkelerini nüfuzu altına alma⁴³ ve dünyayı fethetme⁴⁴ kararındaydı. Onun, Antakya'yı zapt ettikten sonra sahilde “İşte Allah, İran denizinden bu denize kadar olan yerleri benim elime vermiştir”⁴⁵ sözleri bu düşüncesinin bir yansımasıdır. Neticede sultan, devletin sınırlarını Çin hududundan Akdeniz kıyılarına kadar genişletmişti. Dar anlamda ise temel sebep, sınırların genişlemesi karşısında dolaylı şekilde otoritenin sağlanması olarak açıklanabilir. Toprakların genişlemesine paralel olarak sınırların korunması ve devletlerarası ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi zorlaşmıştır. Merkezden uzak bölgelerde otoriteyi sağlamak ve yeni

38 Özgüdenli, *Selçuklular...*, s. 144.

39 Bu menşûr hakkında bilgi için bk. Bülent Özkuzugüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanı Alp-Arslan'a Ait Bir Tayin Menşûru”, *XIX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 3-7 Ekim 2022, Bildiriler, Türk-İslam Devletleri Tarihi*, C II, ed. Abdullah Kaymak-Selin Eren-Semiha Nurdan-Kübra Güncy-Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024, s. 83-116.

40 Özkuzugüdenli, *agm.*, s. 103.

41 Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan...*, s. 112.

42 Özgüdenli, *Türk-İran...*, s. 71.

43 Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklular”, *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 630.

44 Bündârî, *age.*, s. 69; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C I, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 210-211.

45 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrانت D. Andreeşyan, notlar Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 172.

karşılaşılan siyasi engelleri aşmak adına bazı uygulamalara ihtiyaç duyulmuştur. Sultan Melikşah, çözüm olarak merkezden atadığı melik, emîr ve komutanlar sayesinde yeni bir yönetim anlayışını benimseme yoluna gitmiştir. Ayrıca iktisadi amaçların varlığından da söz etmek mümkündür⁴⁶.

M. A. Köymen, Sultan Melikşah'ın yeni uygulamaya koyduğu siyaseti Selçuklu Devleti'nde bir dönüm noktası olarak nitelendirmekte ve feodal anlayışın uygulanış şekline de "Türklüğe dönüş siyaseti" adını vermektedir. Bu siyaseti Melikşah iki türlü uygulamıştır: birincisi Selçuklu hanedanından olanlara topraklar vererek birinci dereceden vasal devletler oluşturma şeklindedir. Bunlar başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu üçüncü dereceden vasal devletler aleyhinde sınırlarını genişletmişlerdir. İkincisi ise, ortadan kaldırılan vasal devletler yerine merkezden gönderilen valiler tayin edilerek bu toprakların devlete dâhil edilmesi biçiminde uygulanmıştır. Bu ikinci uygulama ile Türklüğe dönüş siyaseti yanında merkezileştirme siyaseti de yürütülmüştür. Örneğin Sultan Melikşah; Bozan'ı Urfa'ya, Aksungur'u Halep'e, Yağısayan'ı Antakya'ya vali olarak atamıştır. Böylelikle Ukayliler (990-1096) zayıflarken, Mirdâsiler (1024-1080) de Büyük Selçuklu Devleti'ne intikal etmiş oluyordu⁴⁷.

Görüldüğü üzere Sultan Melikşah'ın bazı feodal hakları siyasi kaygılar neticesinde verdiği anlaşılmaktadır. Zira her biri farklı konuma sahip bireylere verilen feodal haklar; coğrafyaya, sosyal nedenlere ve siyasi konjonktüre göre değişiklik göstermiştir. Üç başlık hâlinde ele alınabilecek bu haklar; hanedan üyelerine, Selçuklular'ın önde gelen komutanlarına, hanedandan ve askerî zümreden olmayan yabancılara verilmiştir.

a. Hanedan Üyelerine Verilen Feodal Haklar

Sultan Melikşah, kendi döneminde ortaya çıkan durum ve şartlar dâhilinde hareket etmiş, selefleri gibi hanedan üyelerine birtakım yerler vermiş ve onlara bazı feodal haklar da tanımıştır. Melikşah kendisiyle taht mücadelesine giren amcası Kavurd'u tasfiye ederek, saltanat meselesini çözüme kavuşturduktan sonra Karahanlılar üzerine sefere çıktı. Ancak yolda kardeşi Ayaz'ın ölüm haberini aldı⁴⁸.

46 Erkan Göksu, "Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Bahar 2018, s. 154.

47 Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 153-157; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C I, Yay. haz. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 125.

48 Bündârî, *age.*, s. 49; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat

Herat'a geldiğinde ise Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr, elçisi vasıtasıyla Melikşah'a tehditkâr içerikli bir mektup gönderdi⁴⁹. Melikşah bunun üzerine Tirmiz'e yürüdü ve şehri teslim aldı. Karahanlı hükümdarının af dilemesi sonucu aralarında anlaşma yapıldı. 1074 yılında yaşanan bu gelişmeler sonrasında Melikşah, kardeşi Şihâbeddin Tekiş'i Belh ve Tohâristan civarına melik olarak atadı⁵⁰.

Melikşah daha önce de 1072-1073 yıllarında kardeşi Börıbars'a, Herat vilayetiyle Gûr ve Garcistan memleketlerinin idaresini vermişti⁵¹.

aa. Emîrû'l-ümerâ Osman

Alp Arslan döneminde vasalet devlet statüsündeki Gazneliler'in başına geçen İbrâhim, Selçuklularla iyi ilişkiler kurmuştu. Ancak Sultan İbrâhim, Melikşah'ın Selçuklu tahtına oturmasının ardından onun isyan eden amcası Kavurd ile girdiği saltanat mücadelesinden faydalanmak istedi⁵². Bu nedenle o, Ocak-Şubat 1073'te⁵³ harekete geçerek büyük bir Gazneli ordusunu, Çağrı Bey'in oğlu ve Melikşah'ın amcası aynı zamanda Emîrû'l-ümerâ olarak da bilinen Osman'ın hâkimiyetindeki Tohâristan'da bulunan Çiğilkent (Sakalkent)'e gönderdi. Osman bu saldırıda Gazneliler tarafından esir alınarak Gazne'ye götürüldü. Bu gelişmeler üzerine Melikşah'ın önemli komutanlarından Gümüş Tegin Bilge Bey, Hârizmşahların atası Anuştegin ile birlikte harekete geçti. Ancak Gazneliler daha hızlı davranıp Çiğilkent'i yağmalayarak Gazne'ye doğru yola çıktılar⁵⁴.

Melikşah, Karahanlıları kontrol altına aldıktan sonra Gazneliler üzerine yürüdü. Ancak Gazneli Sultan İbrâhim, kendisine karşı yapılacak saldırıyı engellemek adına harekete geçti. Sultan Melikşah'a casusları vasıtasıyla bir oyun oynayarak bu seferi engellemeyi başardı⁵⁵. Buna rağmen İbrâhim, Melikşah'a elçiler göndererek

Yayınları, İstanbul 2011, s. 125; İbrâhim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 57.

49 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 41; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 128; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2015, s. 305; Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 67.

50 İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 92-93; Sadruddin el-Hüseynî, *age.*, s. 40; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 125.

51 Sadruddin el-Hüseynî, *age.*, s. 41; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 126.

52 Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 84.

53 Kesik, *age.*, s. 66.

54 İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 81-82; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 50; Kesik, *age.*, s. 66.

55 Bu konuda bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 150-151; Merçil, *Gazneliler...*, s. 84.

akrabalık bağı kurmak istedi⁵⁶. Kaynaklarda belirtilmese de bu hadiseler yaşanırken İbrâhim, muhtemelen Melikşah'ın amcası Osman'ı da serbest bıraktı⁵⁷. Çünkü Melikşah, Rey'den Cürcân'a geçince amcası Osman'ın elçileri onun huzuruna geldi. Daha sonra da Melikşah, amcasının yanına giderek feodal ananelere göre⁵⁸ Doğu Türkistan'daki Velvâliç (Kunduz)'i ona iktâ etti⁵⁹. Aynı zamanda “Melikü'l-Müeyyed Rükneddin” ünvanının yanında bir de siyah çetri amcasına verdi. Melikşah, ayrıca Osman'ın kapısında nevbet çaldırmasına müsaade etti⁶⁰. Kaynaklarda Melikşah'ın amcasına böylesine kapsamlı feodal haklar verme gerekçesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak, Osman'ın elçileri huzuruna geldiklerinde, Sultan Melikşah'ın amcası hakkında “Eğer o bize rüzgârların kanatlarına binip gelseydi, herhâlde çok memnun olurdu”⁶¹ ifadesi dikkate şayandır. Bütün bunlar Melikşah'ın amcasına teveccüh gösterdiğinin somut ifadesidir. Manevi nedene ek olarak siyasi gerekçelerin varlığı da Melikşah'ın böylesi bir karar almasını açıklayabilir. Nitekim Gazne ve Karahanlı coğrafyasının merkeze uzak olması bölgenin jeopolitik önemini artırmaktadır. Her iki devlet de Büyük Selçuklular'ın kriz dönemlerinde kendi çıkarları için onlara karşı harekete geçiyordu. Dönemin şartları düşünüldüğünde, Melikşah'ın olası toprak kaybını önlemek ve bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla hareket ettiğini söylemek mümkündür.

ab. Kavurdoğulları

Sultan Melikşah'ın feodal haklar verdiği diğer hanedan üyeleri amcası Kavurd'un oğullarıdır. 1040 Merv Kurultayı'nda Kirman, Kavurd'a bırakılmıştı⁶². Kendi bölgesinde başarılı fetihler gerçekleştiren Kavurd, 1067⁶³ ve 1068-1069⁶⁴ yıllarında

56 Detaylı bilgi için bk. Sefer Solmaz-Mehmet Ali Kapar, “Selçuklu Hanedanlığında Evlilikler ve Evlilik Yaşları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 51, Haziran 2024, s. 380.

57 Merçil, *Gazneliler...*, s. 84.

58 Turan, *Selçuklular...*, s. 199.

59 Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 126; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi -1 Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 77.

60 Sadruddîn el-Hüseynî, *age.*, s. 40-41; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 59; Turan, *Selçuklular...*, s. 199; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular...*, s. 196-197.

61 Sadruddîn el-Hüseynî, *age.*, s. 40.

62 Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *age.*, s. 83.

63 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 62; Öngül, *age.*, s. 360.

64 Detaylı bilgi için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 158-160; Münecimbaşı, *age.*, s. 39; Merçil, *Kirman...*, s. 26-27.

iki kez Sultan Alp Arslan'a karşı isyan etmişti⁶⁵. Kavurd, 1073 yılında Selçuklu tahtına oturan yeğeni Melikşah'a karşı ayaklandıysa da onunla yaptığı saltanat mücadelesinde hayatını kaybetti⁶⁶. Aslında Kavurd, isyan için harekete geçtiğinde yerine oğlu Kirmanşah'ı bırakmıştı. Kirmanşah'ın ölümü üzerine çok küçük yaşta olan kardeşi Hüseyin, Kirman Selçukluları'nın başına geçirildi⁶⁷. Bu esnada Sultan Melikşah'ın elinde rehin bulunan Kavurd'un diğer oğlu Sultan Şah, bir yolunu bularak Kirman'a kaçmayı başardı⁶⁸. Sultan Melikşah bu firar hadisesine rağmen Sultan Şah'ın idaresine Ummân ve Kirman'ı verdi⁶⁹.

Sultan Melikşah'ın, Kavurd'a verilen “melik” ünvanı ve hâkimiyet alametlerini onun oğlu Sultan Şah'a da vermesinin⁷⁰ nedeni tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak yaşanan hadiseler üzerinden bir çıkarımda bulunmak mümkündür. Kavurd'un öldürülmesi ve oğullarının gözlerine mil çekilmesinden sonra meydana gelen olaylar oldukça dikkat çekicidir. Zira Kavurd'un ve oğullarının başına gelenleri duyan Selçuklu askerleri; Alp Arslan'ın vasiyetinin bu olmadığını, Kavurd'a Fars ve Kirman bölgesinin verildiğini, Kavurd ihanet etse bile oğullarının suçlu olmadığını söylediler⁷¹. Sultan Melikşah'a karşı askerler arasında çıkan ayaklanma Nizâmülmülk tarafından güçlükle bastırıldı. Tüm tedbirlere rağmen Karahanlılar ve Gaznelilere müdahale edildiği bir dönemde, Sultan Şah'ın hapisten kaçması olayların fitilini ateşleyecek mahiyettedir. Dolayısıyla istikrarı yeniden sağlamaya

65 Kavurd'un isyan nedenleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 62; Mehmet Altay Köymen, “Kirman Selçukluları Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C II/S. 01, 1943, s. 129; Merçil, *Kirmân...*, s. 23-26; Öngül, *age.*, s. 360; Nurullah Yazar, “Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C X/S. 19, 2011/1, s. 223-224.

66 Kavurd'un ölümüyle ilgili detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 82; Sibt İbnü'l-Cevzi, *age.*, s. 188-192; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 120-123; Merçil, *Kirmân...*, s. 28-36; Köymen, *agm.*, s. 129; Yazar, *agm.*, s. 226-227.

67 Merçil, *Kirmân...*, s. 37.

68 Sultan Şah'ın firarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Sibt İbnü'l-Cevzi, *age.*, s. 194; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 126-127; Merçil, *Kirmân...*, s. 43-44.

69 Sadruddin el-Hüseyinî, *age.*, s. 40; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 127; Merçil, *Kirmân...*, s. 44.

70 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Merçil, *Kirmân...*, s. 147-153. Sultan Şah'ın kendi adına para bastırıldığı bilinmektedir. Bk. Coşkun Alptekin, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 324-332; The British Museum, Department of Coins and Medals, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1890-0604-124, son erişim tarihi: 04.04.2025; The British Museum, Department of Coins and Medals, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1890-0604-126, son erişim tarihi: 04.04.2025.

71 Sibt İbnü'l-Cevzi, *age.*, s. 192; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 127.

çalışan Sultan Melikşah, Sultan Şah'a zarar vererek kendi askerlerini yeniden karşısına almak istememiş olmalıdır.

Sultan Melikşah, Sultan Şah'a feodal haklar verse de onu takipten vazgeçmedi. Nitekim 1079-1080 yıllarında Sultan Şah üzerine bir sefer düzenledi⁷². Bu seferin nedeniyle ilgili kaynaklarda net bilgiler yoktur. Ancak Müneccimbaşı, aslı olmayan dedikodu niteliğindeki "Sultanşah'ın itaatten çıkmak istediği haberi" üzerine Melikşah'ın bu sefere çıktığını ifade etmektedir⁷³. Çünkü Sultan Şah, Sultan Melikşah'ın üzerine geldiğini öğrendiğinde çeşitli hediyeler gönderip ondan af diledi⁷⁴. E. Merçil, iki taraf arasında görüşmeler yapılırken, daha evvel Alp Arslan ile Kavurd arasında yapılan bir barışnameye dayanılarak anlaşmaya varıldığından bahsetmektedir. Sözü konusu barışnamede: "iki kardeşin evlatlarının hiçbir şekilde birbirlerine ta'arruz etmeyecekleri, Kirmân ve Mekrân'ın Kavurd'un evlad ve torunlarına âid olduğu, Alp Arslan'ın çocuklarının onlardan bir mal istemeyeceği" yazılıydı⁷⁵. Bu nedenle Melikşah, hutbelerde adının Sultan Şah'tan önce okunması ve mecburi hâllerde asker gönderilmesi şartıyla Kirman ve civarını yeniden Kavurd'un oğullarına bırakmayı tercih etti⁷⁶. Sultan Melikşah'ın, Kavurd'un oğullarına olan tutumunun ardında babasının vasiyetinin belirleyici etkisi göz ardı edilmemelidir. Neticede Sultan Alp Arslan ile Kavurd arasındaki barışnamenin belirleyici etkisi, Melikşah'ın Kirman Selçukluları'na neden feodal haklar verdiğinin sebebi olabilir. Sonraki süreçlerde Kirman Selçukluları elde ettikleri hakları korudular. 1085 yılında Sultan Şah'ın ölümüyle de bir değişikliğe gidilmedi. Sultan Şah'ın kardeşi Turan Şah, annesinin Melikşah'a ricasıyla Kirman meliki oldu⁷⁷. Kirman Selçukluları kısa dönemler hariç Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi, yarı müstakil bir devlet olarak varlığını devam ettirdi⁷⁸.

72 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 111; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 235; Müneccimbaşı, *age.*, s. 204; Merçil, *Kirmân...*, s. 45.

73 Müneccimbaşı, *age.*, s. 204.

74 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 111; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 235; Müneccimbaşı, *age.*, s. 204; Merçil, *Kirmân...*, s. 44.

75 Merçil, *Kirmân...*, s. 46; Behnam Saljooghi Khoshkar, *Kirman Selçuklularında Siyasi ve İktisadi Yapı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, s. 59.

76 Merçil, *Kirmân...*, s. 46.

77 Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 256; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 142; Merçil, *Kirmân...*, s. 47. Turanşah adına 480 (1087-1088) yılında bastırılan iki sikke bulunmaktadır. Alptekin, *agm.*, s. 333.

78 Köymen, *agm.*, s. 132.

ac. Tâcüddevle Tutuş

Sultan Melikşah döneminde feodal haklara sahip bir başka hanedan üyesi Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş'tur. Aslında Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Suriye'nin fethi için Atsız'ı görevlendirmişti. Atsız, Suriye'nin güney bölgesini ele geçirmek için hemen fetih hareketlerine başladı. Dimaşk'ı elde etmek adına çaba gösterdi. Atsız'ın amacı Mısır Fâtımî Halifeliği'ni ortadan kaldırmaktı. Bu nedenle Kudüs'ü zapt etmek istiyordu⁷⁹. Adım adım amacına doğru ilerleyen Atsız, Remle ve Kudüs'ü fethetti ve Dimaşk'ı baskı altında tutmaya başladı⁸⁰. Bu esnada Akkâ'ya hâkim olan Şöklü ile Atsız arasında bazı problemler yaşandı. Atsız, Şöklü'den fetih yoluyla elde edilen gelirlerin yarısıyla, elinde esir olarak tuttuğu Akkâ valisi Bedrülcemalî'nin hanımı ve oğlunu istedi. 1075 yılında Atsız'la buyruğu altındaki emirlerden Akka'da bağımsız bir beylik kurmak isteyen Şöklü arasında mücadele yaşandı. Bu mücadele neticesinde Şöklü uğradığı yenilgi sonrası Kutalmışoğulları ile ittifak yaptı. Bu ittifaka dâhil olanlar, Atsız'ın Suriye'deki gücünü kırmak için Mısır Fâtımî Halifeliği'ne bağlılıklarını bildirdiler. Atsız, Şöklü ve Kutalmışoğulları ile yaptığı savaşı kazandı. Şöklü ve oğlunu öldürdü. Kutalmışoğullarını ise esir alıp başkent İsfahan'a gönderdi⁸¹.

Elde edilen başarıya rağmen bir süre sonra Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'ün rızası olmasa da Atsız'ın yerine "Suriye'de fethedilen ve fethedilecek olan yerleri 470 (1077-1078) yılında kardeşi Gence Meliki Tâcüddevle Tutuş'a iktâ etti"⁸² ve onu Suriye Selçuklu Melikliğine⁸³ atadı⁸⁴. Sadruddîn el-Hüseynî, Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'u Dimaşk'a göndererek Mısır ve Mağrib'i almayı kararlaştırdığını söylemektedir⁸⁵. Sultan Melikşah'ın Tutuş'u Suriye'ye melik olarak gönderme nedenleriyle ilgili bazı görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşleri; sultanın, Atsız tarafından kurulan Türkmen Kınık Devleti'ni itaat altına alma düşüncesi⁸⁶, onun,

79 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 73-74; Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 134; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular...*, s. 198.

80 Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 66.

81 Sibt İbnü'l-Cevzi, *age.*, s. 198, 201.

82 Özgüdenli, *Selçuklular...*, s. 170. Ayrıca bk. Ali Sevim, "Tutuş", *İslam Ansiklopedisi*, C 12/2, Eskişehir 2003, s. 134; Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul 2012, s. 446.

83 Suriye Selçuklu Melikliği için bk. Ali Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 764-777.

84 Sibt İbnü'l-Cevzi, *age.*, s. 206; Büндârî, *age.*, s. 69.

85 Sadruddîn el-Hüseynî, *age.*, s. 49.

86 Turan, *Selçuklular...*, s. 200.

Atsız'ın bağımsız bir devlet kurma fikrinden şüphelenmesi ve Tutuş'un herhangi bir saltanat mücadelesine girmesini engelleme fikri⁸⁷, bu dönemde Türkmenlerin hareket sahaları olan Suriye'de yoğunlaşmaya başlaması üzerine sultanın bölgedeki olayları kontrol altına alma ihtiyacını hissetmesi⁸⁸ ve onun Suriye'nin hâkimiyetini sağlamlaştırarak Mısır ve Mağrib'in fethini gerçekleştirme isteği⁸⁹ şeklinde saymak mümkündür.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, Mısır Fâtûmî Halifeliği ile olan ilişkilerin Büyük Selçuklu Devleti politikaları üzerinde belirleyici rolüdür. Büyük Selçuklu Devleti bilindiği üzere Sünnî İslam anlayışını benimsemektedir. Dolayısıyla Tuğrul Bey döneminden itibaren İslam dünyasında siyasi ve manevi birliği sağlama politikası takip edilmekteydi. Bu nedenle Mısır'ın ele geçirilmesi, Büyük Selçuklular için son derece önemliydi. Ayrıca devletin kuruluşundan itibaren batıya doğru ilerleme siyaseti devam etmekteydi. Tuğrul Bey, henüz Bağdat'a gelmeden önce kurduğu ittifaklarla Mısır Fâtûmî Halifeliği'ne karşı siyasi baskı uygulamıştı. Bu tutum sonraki sultanlar tarafından da sürdürülmüştü. Özetle; Büyük Selçuklular, dinî etkenlerin yanı sıra siyasi nedenlerle de Mısır Fâtûmî Halifeliği'nin aleyhine bir politika izledi ve bu yönde faaliyetler gerçekleştirdi.⁹⁰ Sultan Melikşah döneminde ise, Suriye'de Selçuklu komutan ve hanedan üyeleri arasında gerçekleşen hâkimiyet mücadelelerinde Mısır Fâtûmî Halifeliği taraf olmaya başladı. Suriye'de yaşanan iktidar mücadeleleri, devletin asıl politikası olan Mısır Fâtûmî Halifeliği'ni bertaraf etme düşüncesini sekteye uğratıyordu. Bütün bunlar göz önüne alındığında sultan, bölgenin istikrarını sağlama, fetih hareketlerinin sıhhatli yürütülmesi ve Mısır Fâtûmî Halifeliği'ne karşı sürdürülen politikanın⁹¹ devamlılığı adına Tâcüd-devle Tutuş'u Suriye'ye melik olarak atamayı⁹² uygun bulmuş olmalıdır.

87 Sevim, *Suriye ve Filistin...*, s. 71.

88 Özgüdenli, *Selçuklular...*, s. 170.

89 Kesik, *age.*, s. 119.

90 Mısır Fâtûmî Halifeliği-Büyük Selçuklu ilişkilerinin gelişim seyri için bk. Süleyman Genç, *Fâtûmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İyânı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s. 158; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Fâtûmî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 754-757.

91 Melikşah'ın Suriye, Filistin ve Fâtûmilere karşı izlediği politikaların detayı için bk. Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 1-37.

92 Tutuş'un faaliyetlerinin bölgeye etkisi için bk. Nilay Ağırnaslı, "Suriye Selçuklu Meliki Tâcû'd-Devle Tutuş'un Faaliyetlerinin Bölgede Yaşanan Siyasi ve Askeri Gelişmeler Üzerine Etki-

Sultan Melikşah, Suriye bölgesinin idaresinde revizyona gitmek isteyince, Atsız derhâl sultana bir mektup göndererek atama kararının gerekçesini sordu. Yazdığı mektubun etkisi ve Nizâmülmülk'ün araya girmesiyle Atsız görevinde bırakıldı. Suriye bölgesinde faaliyetlerine kaldığı yerden devam eden Atsız'ın Dimaşk'ı almak için sürdürdüğü baskı nihayet 1076 yılında sonuç verdi ve şehir ele geçirildi. Bundan sonra Atsız, asıl hedefine yönelerek Mısır'a kadar ilerlediyse de bozguna uğrayınca Suriye'ye geri dönmek zorunda kaldı. Sultana, Mısır'da yaşanan bu bozgun haberinin yanı sıra asılsız olarak Atsız'ın öldüğü haberi de ulaştı. Tutuş, bölgeye intikal ettiğinde Atsız'ın ölmediğini öğrendi. Bunun üzerine Melikşah, Suriye bölgesinin Atsız'ın hâkimiyetinde kalmasını ve Tutuş'un Mirdâsilere ait Halep'e yönelmesini emretti. Ancak, Mısır ordusu Dimaşk'ı kuşatınca Atsız, Tutuş'a haber gönderip kendisine tabi olacağını söyleyerek yardım istedi. Bölgede güç dengesi yeniden Büyük Selçuklular lehine gelişince, Mısırlılar kuşatmayı bıraktı. Atsız, Tutuş'u Dimaşk'ın surlarında karşıladı. Ancak Tutuş, Atsız'ın kendisini daha uzaklarda karşılamaya çıkmamasına öfkelenerek onu öldürdü ve Suriye Melikliği'nin temellerini attı⁹³. Tutuş'un herhangi bir emir almadan başına buyruk hareket ederek Atsız'ı öldürmesine, Melikşah'ın tepkisiz kalması oldukça ilginçtir. Kaynaklara yansıyan bir bilgi olmamasına rağmen, Atsız'ın öldürülmesinin temel nedeni, Tutuş'un gelecekte oluşturmayı düşündüğü siyasi yapılanmaya onu engel olarak görmesi olmalıdır.

b. Önde Gelen Komutanlara Verilen Feodal Haklar

Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük hizmetler ifa etmiş komutanlara bazı feodal haklar vermiştir. Bunlar; Emîr Savtegin ve Sa'düddeve Gevherâyin gibi önemli şahsiyetlerdir.

ba. Emîr Savtegin

Emîr Savtegin, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren sultanların hizmetinde bulundu. Memlük kökenli olan Savtegin; has hâdim, serheng (çavuş), hâcib ve emîr olarak devlet kademelerinde en alttan başlayarak yukarıya doğru çeşitli vazifelerde yer aldı⁹⁴. Ancak onu feodal haklar elde etmeye götüren vazifelerin başlangıcı Sultan Alp Arslan dönemine dayanmaktadır. Nitekim

si", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 15, October 2020, s. 246-267.

93 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 98-99, 102, 107; Büндârî, *age.*, s. 67; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 200, 208, 226, 231.

94 Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Ekim 1975, s. 63-65, 67.

1067 yılında gerçekleştirilen Gürcistan seferinde Emîr Savtegin de bulunuyordu. Gürcülere (Abhaz) karşı yapılan taarruzda öncü birliklerin başında bu emîr yer almıştı⁹⁵. Hatta Gürcü Kralı Bagrat, sultana ilk defa itaat bildirdiğinde arabuluculuk görevini Emîr Savtegin üstlenmişti⁹⁶. Bunların dışında Savtegin, Malazgirt Savaşı'na katıldığı gibi Bizans ordugâhına gönderilen elçilik heyeti içinde de yer almıştı⁹⁷.

Sultan Alp Arslan'ın ölümü sonrası yaşanan Kavurd isyanının bastırılmasında Emîr Savtegin'in oldukça önemli bir rolü⁹⁸ olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kavurd'u yakalayan Emîr Savtegin, Sultan Melikşah tarafından sıra dışı bir şekilde ödüllendirildi. Kavurd'un sancak, davul ve mancınıkları yanında yönetiminde olan vilayetler de bu emîre tahsis edildi⁹⁹. Hatta sultan, Kavurd'un kullandığı "İmâdüddele"¹⁰⁰ lakabını da Emîr Savtegin'e verdi. Aynı zamanda sultan, Kavurd'un Kirman'da bulunan oğullarına dokunmadığı gibi, onlara hilatler de gönderdi. Sultan böyle yapmakla bir yandan emîrini ödüllendirirken, diğer yandan da amcazadelerini baskı altında tutuyordu¹⁰¹. Anlaşıldığı kadarıyla sultan bu kararıyla psikolojik bir strateji uyguluyordu. Ancak Kirman'a atanan Emîr Savtegin'in, buraya gidip gitmediğine veya bu bölgede herhangi bir faaliyetinin olup olmadığına dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Sultan Alp Arslan'ın hayatını kaybettiği dönemde Gürcü Kralı Bagrat da ölmüş ve yerine oğlu II. Giorgi geçmişti. Bir süre sonra Gürcistan topraklarında iç karışıklıklar başladı. Ancak II. Giorgi isyancıları kontrol altına aldı ve bunlara topraklarından belirli yerleri bağışladı¹⁰². Kısa bir süre sonra iç karışıklığa neden olanlar arasında bulunan Liparit'in oğlu İoane tekrar isyan etti. II. Giorgi kontrolü sağlamak adına yeniden İoane'e bazı yerler tevdi ederek onu kendine bağladı.

95 Ahmed b. Mahmûd, *age.*, s. 88; Köymen, *Büyük Selçuklu...*, C III, s. 117.

96 *Gürcistan Tarihi Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar*, Gürcüceden çev. Marie Félicité Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, Yay. haz. Erdoğan Mercil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 293.

97 Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular...*, s. 179.

98 Sadrüddin el-Hüseynî, *age.*, s. 39. Bu eserde (s. 21, 30, 39-40, 43) Savtegin'in adı "Sutekin" şeklinde geçmektedir.

99 Bündârî, *age.*, s. 48; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 25; Mercil, *Kirmân...*, s. 39.

100 Mercil, *Kirmân...*, s. 39; Kesik, *age.*, s. 72.

101 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 54.

102 *Gürcistan Tarihi...*, s. 302-303; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 127.

1073-1074 yıllarında bir başka çalkantı da Şeddâdiler¹⁰³ arasında meydana geldi. III. Fazl, devlet idaresinde çok başarı gösteremeyen babası II. Fazl'a isyan ederek emîrliği ele geçirdi¹⁰⁴. Bu kaos ortamında Kafkasya bölgesinde tam anlamıyla siyasi bir satranç oynanıyordu. Nitekim bir süre sonra İoane yeniden sahneye çıktı. İoane, bu son isyanında Kral II. Giorgi'nin elinde bulunan Gag Kalesi'ni hileyle ele geçirmeyi başardığı gibi, aynı zamanda bu kaleyi III. Fazl'a sattı¹⁰⁵. Emîr Savtegin, kendisine verilen askerlerle hızlıca Gürcü kralı II. Giorgi üzerine yürüdü. Ancak II. Giorgi ve Kaheti Kralı Ahsartan'ın ittifakı karşısında yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Sultan Melikşah, yaşanan bu hadiseler üzerine Kafkasya bölgesinde hâkimiyet sağlamak üzere harekete geçti. Çünkü Türkistan'ı Anadolu'ya bağlayan ve Türklerin askerî üssü konumundaki Derbend'in de bulunduğu stratejik öneme sahip Kafkasya'da kontrolün kaybedilmesi, Anadolu'nun güvenliği açısından da bir tehlike teşkil edebilirdi¹⁰⁶.

Sultan Melikşah'ın üzerlerine geldiğini öğrenen İoane, yeni bir taktik sergileyerek oğlu Liparit ile birlikte sultanın huzuruna çıktı. Onlar bir süre sultanın yanında kaldıktan sonra gizlice ayrıldılar. Bu duruma öfkelenen sultan harekete geçerek Şamsvilde'yi zapt etti. Burada İoane'yi ve ailesini esir etmeyi başardı. Ardından sultan Gence'yi zapt edince, III. Fazl'ı da yakaladı¹⁰⁷. Sonrasında Arrân'ı (Errân) kontrol altına aldı. Bölgenin stratejik önemi dolayısıyla sultan farklı bir siyaset uygulamaya karar verdi. Sultan, Kafkasya bölgesinin dinamiklerini yakından tanıyan Emîr Savtegin'e Arrân ve civarını iktâ ederek bölgenin yönetimini verdi (1075). Bunun yanı sıra Melikşah, hutbelerde kendinden sonra Emîr Savtegin'in adının okunması hakkını tanıdı¹⁰⁸. Ancak sultanın bölgeden çekilmesinin ardından Emîr Savtegin, II. Giorgi ile giriştiği ikinci savaşı da kaybetti¹⁰⁹. Sultanın Emîr Savtegin'e verdiği feodal haklara bakacak olursak, bu sırada ona tanınan yetkilerin oldukça kısıtlı olduğunu söylememiz mümkündür. Nitekim mevcut nüvizmatik kayıtlara göre, Emîr Savtegin'e para bastırma hakkı verilmemiş olmalıdır.

103 Şeddâdiler için bk. Gülay Ögün Bezer, "Şeddâdiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 38, İstanbul 2010, s. 409-411.

104 Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular...*, s. 222.

105 *Gürcistan Tarihi...*, s. 303.

106 Cahen, *age.*, s. 94; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular...*, s. 222.

107 *Gürcistan Tarihi...*, s. 303; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 127.

108 Turan, *Selçuklular...*, s. 200; Merçil, "Emîr Savtegin", s. 72.

109 *Gürcistan Tarihi...*, s. 304, 306.

Emîr Savtegin'in Gürcüler karşısında yenilgiye uğraması ve birçok yerin kaybedilmesi üzerine Sultan Melikşah, II. Giorgi ile mücadele etmesi için Emîr Ahmed'i Arrân'a gönderdi. 1080 yılında II. Giorgi yenilgiye uğratıldı¹¹⁰. Bu tarihten sonra Emîr Savtegin'in bölgedeki faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 1084 yılına gelindiğinde ise, Kafkasya'dan merkeze çağırılan Emîr Savtegin, Kûfe Emîrliği'nin yanında Hac Emîri (el-Hâcc) olarak da atandı. Bunun üzerine Bağdat'a gelince Abbâsî veziri Ebû Şüca' Rûzrâverî tarafından karşılandı. Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından da huzura kabul edilerek kendisine hılatlar ve çeşitli hediyeler verildi. Ancak bir süre sonra Savtegin, sill (verem) hastalığına yakalanınca Bağdat'tan İsfahan'a gitti ve 1084 yılı Eylül ayında orada hayatını kaybetti¹¹¹. Selçuklular'ın zengin emîrlerinden olan Savtegin, geride büyük bir servet bırakmıştır¹¹². Melikşah'ın kendisine Arrân ve dolaylarının yönetimiyle birlikte bazı feodal haklar vermesine rağmen, Kafkasya bölgesini çok iyi bilen Emîr Savtegin'in burada başarılı olamaması oldukça ilginçtir.

bb. Sa'düddeve Gevherâyin

Melikşah'ın feodal haklar verdiği emîrlerden biri de Bağdat Şahnesi Sa'düddeve Gevherâyin'dir. Türk asıllı bir gulâm olan bu emîr, Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr tarafından satın alındı. Ebû Kâlicâr'ın ölümü sonrasında Büveyhîler'in yeni hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm'in hizmetine girdi¹¹³. 1055 tarihinde Tuğrul Bey tarafından el-Melikü'r-Rahîm'in hapsedilmesine rağmen Gevherâyin ona tam bir bağlılık örneği gösterdi. 1058 yılındaki el-Melikü'r-Rahîm'in vefatına kadar da onun yanında kaldı. Sonrasında Büyük Selçuklu bünyesine katılarak Alp Arslan'ın gulâmları arasına girdi¹¹⁴.

Gevherâyin'in Büyük Selçuklular'ın hizmetine girdikten sonra hangi görevlerde bulunduğu dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Karanlık geçen bu on küsur yıllık süreç (1059-1071) sonunda İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgilerden sözü

110 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 114; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular...*, s. 223.

111 Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 261; Turan, *Selçuklular...*, s. 202; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 115.

112 Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 266; Merçil, "Emîr Savtegin", s. 72; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Zengin Emîrler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVIII/S. 1, 2013, s. 195.

113 Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddeve Gevherayin", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 96-97.

114 İbnü'l-Esir, *age.*, C IX, s. 465; Usta, *agm.*, s. 97.

edilen emîrin Malazgirt Savaşı'nda yer aldığı anlaşılmaktadır¹¹⁵. Bundan sonra Alp Arslan'ın önemli emîrlerinden birisi olmuştur. Sonrasında ilginç olan ise, Gevherâyin'in 1072 yılında Sultan Alp Arslan tarafından Bağdat şahneliğine atanmasıdır. Anlaşılan Gevherâyin, bu zaman diliminde sadakat göstererek sultanın güvenini kazanmayı başarmıştır. Zira Bağdat şahneliği, önemli olduğu kadar politik yetenek de isteyen bir görevdir. Normal şartlarda şahnenin görevi; halkın refahını tesis etmek, asayiş sağlaması, kadı tarafından alınan kararları uygulamak, vergiyi toplamak ve yerine ulaştırmak ile âmilî korumaktır. Bağdat'taki Selçuklu şahnesinin bütün bunlara ilaveten sultanın temsilcisi ve elçisi olma görevi de vardır. Bu nedenle devlet meseleleri hakkında Bağdat şahnesi ile halife doğrudan müzakere edebilir¹¹⁶. Dolayısıyla diğer bölgelerdeki şahnelere göre Bağdat şahnesinin yetkileri daha geniş, sorumlulukları ise daha fazladır.

Gevherâyin'in Bağdat şahneliğine atanmasının altında Büyük Selçuklu Devleti-Abbâsî Halifeliği arasındaki siyasi üstünlük sağlama problemi yatmaktadır. Gevherâyin'den önce Bağdat şahnesi görevinde Aytekin el-Süleymanî bulunuyordu. Kendisi İsfahan'a gittiği esnada yerine oğlunu vekil bırakmıştı. Aytekin'in oğlu Bağdat'ta vekâlet görevindeyken halifenin gulâmlarından birini öldürdü. Halife Kâim-Biemrillâh derhâl sultana bu gulâmın kanlı gömleğini gönderip Aytekin'in azlını istedi. Aytekin, Nizâmülmülk'ün oldukça değer verdiği ve himaye ettiği bir devlet adamıydı. Buna rağmen halifenin ısrarı nedeniyle görevinden azledildi. Aytekin'in yerine atanan Gevherâyin, yeni şahne sıfatıyla ve emrinde hayli kalabalık asker olduğu hâlde Bağdat'a gönderildi¹¹⁷. Aslında Alp Arslan ve Nizâmülmülk'ün Gevherâyin'i tercih etme nedeni tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda Gevherâyin'in sadakati yanında, Bağdat'ta uzun süre yaşamasından dolayı şehirde tanınmasının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk, Gevherâyin'in Bağdat'a oldukça kalabalık bir askerî birlikle görkemli bir şekilde girmesini sağlamışlardır. Bunun nedeni şahnenin şahsında kendi askerî görkemlerini halifeye göstererek ona gözdağı verme şeklinde izah edilebilir¹¹⁸.

115 Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485 = 1038-1092), seçme, çev. değerlendirme Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 101.

116 Kesik, *age.*, s. 78-79.

117 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 75; Bündârî, *age.*, s. 41.

118 Usta, *agm.*, s. 99.

Melikşah'ın 1072 yılında tahta oturmasından sonra, Gevherâyin onun adına Bağdat'a saltanat menşuru alması için gönderildi¹¹⁹. Halife Kâim-Biemrillâh, Sultan Melikşah'ın saltanatını onayladı (Ekim 1073). Halifenin onayladığı ahitnameyi Gevherâyin, Melikşah'a götürmek için Bağdat'tan ayrıldı¹²⁰. Görüldüğü gibi, Bağdat şahneliğine atanmasına rağmen Gevherâyin, her zaman bu şehirde oturmamış, önemli seferlerde veya gelişen bazı olaylar hakkında bilgi vermek için sultanın yanına da gitmekten geri durmamıştır¹²¹.

Gevherâyin'in bir sonraki Bağdat ziyareti Halife Kâim-Biemrillâh'ın 1075 yılında vefatı nedeniyle gerçekleşmiştir. Görünüşte bu ziyaret hilafet makamına geçen Muktedî-Biemrillâh'a, Sultan Melikşah'ın hâkimiyet menşurunu yenilemek için yapılmıştı. Ancak yaşanan olaylar, bu ziyaretin amacının sadece bir protokol gereği yapılmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Gevherâyin'in yanında Bağdat'a amîd olarak gönderilen ve Selçuklular'ın mali işleriyle ilgilenen Ebû Nasr da bulunuyordu. Ebu Nasr, kendisine verilen görev gereği derhâl harekete geçerek zor durumda olan Selçuklu İstîfâ Dîvânı (Dîvân-ı İstîfâ) adına yeni halife ve adamlarının iktâlarından 100 bin dinar tahsil etmek için girişimlere başladı. Halife her ne kadar itiraz etmiş olsa da Amîd Ebû Nasr zor kullanılarak bu meblağı topladı. Ayrıca bu amîd sözü edilen iktâların başında bulunan halifenin nâiblerinin yerine Selçuklulara bağlı kişileri getirdi¹²². Amîd Ebû Nasr bütün bu icraatlarıyla, yeni halifeye karşı bir anlamda Büyük Selçuklu idaresinin otoritesini göstermiş oluyordu.

Aslına bakılırsa Gevherâyin'in 1075 yılındaki Bağdat ziyaretinin bir başka nedeni daha bulunuyordu. İsfahan'dan verilen emre göre o, halifenin veziri Fahrüddeve Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Cehîr'in azlini talep edecekti. Gevherâyin, Bağdat'a vardığı zaman kendisini karşılamaya gelen Fahrüddeve'ye yüz vermedi. Hatta şahnenin atlı birlikler komutanı (haylbaşı) âdeta gövde gösterisi yaparcasına Hilâfet Dîvânı önüne gelip atıyla dolaştı. Baskının şiddetini artırmak adına Gevherâyin'in mahiyetindeki askerler, şehirdeki halkın evlerine yerleşerek zarara neden oldular. Kendisine yönelik bu baskı sonucu Fahrüddeve, İsfahan'a gidip sultanla görüşmek istedi. Aslında gerginliğin iki farklı nedeni bulunuyordu. Bunlardan ilki sözü edilen vezirin, Nizâmülmülk'e karşı olan tutum ve davranışlarıydı. Sultan Melikşah'ın Halife Kâim-Biemrillâh'tan saltanat onayını almasından

119 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 91.

120 İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 119; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 193.

121 Usta, *agm.*, s. 101.

122 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 99; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 203-204; Usta, *agm.*, s. 102.

sonra, Nizâmülmülk'ün halifeye karşı tavrı olumsuz yönde değişmişti. Fahrüddevele'nin düşmanları kendi emelleri için bu durumu kullandılar. Onun halife ile Nizâmülmülk'ün arasını açmak için çaba sarf ettiğini söylediler. Çıkan bu dedikodulardan rahatsız olan Fahrüddevele, oğlu Amîdüddevele'yi Nizâmülmülk'e göndermek suretiyle hakkında çıkan yalan haberleri izah etti. Nizâmülmülk'ün kendisine yapılan izahat ve özür dilemelerden sonra Fahrüddevele ile arası düzeldi. İkincisi ise Kavurd Bey'in saltanat mücadelesinde yaşanan olayların bir yansımasıydı. Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre, Kavurd Bey yeğeni Melikşah ile arasını düzeltmesi için Halife Kâim-Biemrillâh'a başvurmuş ve ona 300 bin altın göndermişti¹²³. Fahrüddevele ise, Kavurd Bey'in bu adımının saltanatı ele geçirmek olduğunu söylemişti. Onun bu sözlerinin Sultan Melikşah'ın kulağına ulaşması üzerine Fahrüddevele sultana, kendisinin masum olduğunu ve onun ağzından söylenmiş gibi yansıtılan sözlerin gerçeği ifade etmediğini beyan etti¹²⁴. Aslında Fahrüddevele'yi bu düşünceye sevk eden başka bir gelişme daha yaşanmıştı. Çünkü Gevherâyın, yanında getirdiği mektupta Fahrüddevele'nin azil emrinin yazılı olduğunu söyledi. Ancak mektup açıldığında Fahrüddevele'nin azli değil, Bağdat'taki Selçuklu yetkililerinin işlerine engel olmaması ve onlara iltifat etmesi noktasında uyarıldığı görüldü¹²⁵.

1078 yılında Fahrüddevele'nin azli konusunda Büyük Selçuklular ile Abbâsî halifesi arasında yeni bir anlaşmazlık daha meydana geldi. Bunun üzerine 1078-1079 yılında Gevherâyın bir kez daha ancak bu defa geniş yetkilerle Bağdat'a gönderildi. Bunun yanında Halife Muktedî-Biemrillâh'a Cehîroğulları (Benî Cehîr) hakkında kendilerine gelen mektuplar iletili ve Fahrüddevele'nin vezirlikten azledilmesi istendi. Nizâmülmülk, Gevherâyın'e Cehîroğullarına eziyet edilmesi görevini¹²⁶ de verdi. Bağdat'a bu haberin ulaşması üzerine Fahrüddevele'nin oğlu Amîdüddevele, Nizâmülmülk'le görüşmek için İsfahan'a gitti. Gevherâyın, 23 Temmuz 1078 tarihinde şahne sıfatıyla Bağdat'a geldi ve evinin kapısının önünde sabah, akşam ve yatsı olmak üzere üç vakit nevbet çaldırdı. Fakat bu durum hoş karşılanmadı ve kınandı. Bunun üzerine o kendisini kınayanlara, bunu sultanın buyruğuyla yaptığını ifade etti. Ayrıca Bağdat'taki hilafet sarayının kapılarından birisi olan Bâbü'l-Firdevs'e gidip, kendisine verilen emir gereği Fahrüddevele ile değil de doğrudan halife ile görüşeceğini söyledi. Ancak halife onunla 14 Ağustos

123 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 193, 204.

124 Nizâmülmülk-Fahrüddevele gerginliğinin detaylı nedeni için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 193, 204.

125 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 204.

126 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 106.

1078 tarihine kadar görüşmedi. Bu esnada Gevherâyin gurur ve kibre kapılıp hoş olmayan davranışlarda bulunuyordu. Halife ile gerçekleşen görüşmede sunulan İsfahan'dan gönderilen mektupta, Fahrüddevle'nin azledilmesi, aksi hâlde hilafet sarayına Horasan'dan bir elçi gönderileceği ve sarayda çeşitli vazifelerde bulunan Türk gulamların geri çekileceği yazıyordu. Halife bu talebe cevap vermediği gibi, Gevherâyin'i hilâfet sarayında bulunan Ebu'l-Hasan b. Debbe'ye gönderdi. Gevherâyin bu kişiyi tutuklatınca halk ayaklandı. Bunun üzerine Gevherâyin, hilâfet sarayının yakılıp yıkılmasını emretti. Ebu'l-Hasan ise idam edildi. Bununla da yetinmeyen Gevherâyin, 1078 yılı Ağustos ayının ortalarına doğru yine Bâbü'l-Firdevs'e geldi, atını bağlayıp burada bulunduğu öğle ikindi ve akşam olmak üzere üç namaz vaktinde nevbet çaldırdı. Bunun üzerine Fahrüddevle bizzat halifeye gelerek kendisinin vezirlikten azledilmesini istedi. Bu gelişmeler yaşanırken Amîdüddevle, Nizâmülmülk'le görüşmesinin sonucunda sorunları çözüme kavuşturdu ve affedildi. Bu arada hem Sultan Melikşah hem de Nizâmülmülk ilginç olarak Gevherâyin'e gönderdikleri mektuplarda “sana emredilmeyen kimselere saldırmamalıydın”¹²⁷ sözleriyle onu halifeye ve Fahrüddevle'ye yaptıklarından dolayı kınadılar. Gevherâyin ise, sadece şahsına verilen emri yerine getirdiğini söyleyerek kendisini savundu. Bundan sonra Amîdüddevle'nin İsfahan'dan getirdiği mektuplarla Nizâmülmülk'ün Fahrüddevle'ye duyduğu kızgınlığın sona erdiği anlaşılınca iş tatlıya bağlandı¹²⁸.

Kaynaklarda Bağdat Şahnesi Gevherâyin'in hâkimiyet alametlerini kullanması yani nevbet çaldırmasıyla ilgili bazı bilgilere rastlanmaktadır. Nitekim Sibt İbnü'l-Cevzî, onun 1078 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında iki defa nevbet çaldırdığını söylemektedir. Bunlardan birincisi şahnenin kendi evinin kapısının önünde Sultan Melikşah'ın izniyle gerçekleştirilmiştir. İkincisi ise, hilafet sarayının Bâbü'l-Firdevs kapısının önünde icra edilmiştir¹²⁹. Gevherâyin'in ikinci nevbeti saray kapısının önünde çaldırmasının nedeni, taleplerini yerine getirmeyen halifeye yaptırım uygulamak ve baskı yapmak için olmalıdır.

Kaynaklarda verilen bilgilerden Gevherâyin'in Bağdat'a kısıtlı feodal haklarla gönderildiği, ona nevbet çaldırma harici diğer hâkimiyet alametlerinin verilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim sadece çalınan iki nevbetten bahsedilmesi, ona verilen feodal hakların sınırlı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Çünkü İbnü'l-Esîr ve

127 İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 127.

128 İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 126-128; Bündârî, *age.*, s. 53-55; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 224-226.

129 Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 224-225.

Bündârî, Bağdat'a gelen Gevherâyin'in kapısında üç namaz vakti nevbet çaldır-
dığını ancak onun daha önce nevbet çaldırma isteğinin geleneklere aykırı olduğu
gerekçesiyle reddedildiğini ifade etmektedirler¹³⁰. Aslında Türk devlet geleneğine
göre, bir kişinin kapısında belirlenen usuller haricinde nevbet çaldırması isyan se-
bebidir. Kaynaklarda Gevherâyin'e ceza verildiğiyle ilgili bilgi olmadığı göz önü-
ne alındığında, özellikle onun çaldırdığı ikinci nevbete de Sultan Melikşah izin
vermiş olmalıdır. Çünkü Türk cihan hâkimiyeti anlayışına göre, hâkimiyet altına
alınan her yer vatan olarak kabul edilmektedir. Bu anlayıştan ötürü, Selçuklu-
lar her ne kadar halifeye saygı gösterecekler de Bağdat'ı devletlerinin bir parçası
olarak düşünüyorlardı¹³¹. Dolayısıyla Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelerek halifeyi Bü-
veyhîler'in tasallutundan kurtarmasından sonra, halife sadece dinî lider, Büyük
Selçuklu sultanları ise siyasi lider olarak görülmüştür. Tuğrul Bey'in 1055 yılında
Bağdat'a girmesiyle başlayan bu süreç, Melikşah döneminde biraz daha alevlen-
mişti. Nitekim Selçuklular, Abbâsî halifelerine herhangi bir dünyevi iktidar şansı
tanımak istemiyorlardı. Bu düşüncelerinden dolayı Abbâsî Halifelîği'ne karşı sü-
rekli otoritelerini hissettirmek adına adımlar atıyorlardı. Nizâmülmülk'ün etkili
siyasi manevralarıyla halifelik, sürekli baskı altında tutularak kontrol sağlanıyor-
du. Hatta hanedan mensuplarına tanınan nevbet çaldırma hakkının kısıtlı olsa da
Gevherâyin'e¹³² verilmesi bu siyasetin bir uzantısıydı. Asıl amaç, halifeyi muhatap
olarak karşısına koydukları şahne ile aynı seviyeye indirerek, Büyük Selçuklular'ın
üstünlüğünü göstermekti¹³³.

c. Yabancılar Verilen Feodal Haklar

Burada konuya temel oluşturmak için Diyarbekir bölgesine hâkim olan Mervânî-
lere kısaca değinmek gerekir. Mervânîler, 10. yüzyılın son çeyreğinde Meyyâfâ-
rikîn (Silvan)'de kurulan, Diyarbekir ve dolaylarında hâkim olan ve bir asır (983-
1085) ömür süren bir beyliktir. Bu beyliğin Büyük Selçuklularla ilişkileri Tuğrul
Bey döneminde başlamıştı. Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar, Diyarbekir ve Musul
bölgesinde yağma faaliyetlerinde bulunuyordu. Yabgulu Türkmenlerin giriştiği
bu eylemlerden şikâyetçi olan Mervânî Emîri Nasrüddevle Ahmed, Tuğrul Bey'le

130 İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 108; Bündârî, *age.*, s. 52.

131 Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münase-
betler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2008, s. 323.

132 Çalışmamızda Gevherâyin ve icraatları konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla ele alınmıştır. Dolayı-
sıyla Gevherâyin'in bundan sonraki hayatı ve faaliyetleri için bk. Usta, *agm.*, s. 96-111.

133 Usta, *agm.*, s. 104-105.

iletişime geçti. Nasrüddevle, kurulan dostane ilişkilerin bir nişanesi olarak 1049 yılında Büveyhîler adına okutulan hutbeyi keserek Tuğrul Bey adına okuttu. Nasrüddevle 1061 yılında öldükten sonra yerine geçen oğlu Nizâmeddin Ebü'l-Kâsım Nasr, Tuğrul Bey'e bağlılığını sürdürdü. Sultan Alp Arslan döneminde de tâbi-metbu düzeyinde ilişkiler devam etti. Hatta Mervânîler, Malazgirt Savaşı'nda metbuları durumundaki Büyük Selçuklulara askerî destek sağladılar¹³⁴.

Sultan Melikşah dönemine gelindiğinde, Mervânîler ile ilişkiler bambaşka bir seyrinde yürümeye başladı. Aslında Mervânîler, kendi menfaatleri için bazen Mısır Fâtûmî Halifelîği bazen de Bizans İmparatorluğu ile ittifak kurmaktan kaçınıyorlardı¹³⁵. Buna ilaveten Nizâmeddin Ebü'l-Kâsım Nasr'ın 1080 yılında ölümüyle birlikte problemler yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başladı. Nitekim bu emîrin yerine başa geçen oğlu Nâsırüddevle Mansûr, babasının veziri Enbârî'yi azletti. Onun yerine Hristiyan bir hekim olan Ebû Sâlim'i vezarete getirdi. Kısa sürede idareyi ele alan vezirin icraatları neticesinde Hristiyanlar, Müslümanlara karşı üstün hale gelmeye başladı. Ayrıca Mervânîler'in bir diğer özelliği ise Şii eğilimli olmalarıydı¹³⁶. Ancak bu hem halk hem de Selçuklular için rahatsızlık verici bir durumdu. Bölgedeki siyasi ittifakları takip eden Sultan Melikşah, vasalı durumundaki Musul Emîri Şerefüddevle Müslim ile Nâsırüddevle Mansûr'un ilişkisinden de rahatsızlık duyuyordu¹³⁷.

ca. Fahrüddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Cehîr

Tam adı, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Cehîr olan Fahrüddevle, devrin sayılı devlet adamlarından birisi olup, bir süre memleketi Musul'da Ukaylîler'in hizmetinde bulundu. Daha sonra Halep'te, ardından da Meyyâfârikîn'de Mervânîlere vezirlik yaptı. Onun bu vezirliği sırasında gösterdiği başarılar şöhretinin yayılmasına neden oldu. 1062 yılında Halife Kâim-Biemrillâh tarafından Bağdat'a davet edilip "Fahrüddevle" lakabı verilerek Abbâsîlerin vezirliğine getirildi¹³⁸. Ancak 1078 yılında Bağdat'ta yaşanan Şâfî ve Hanbelîler

134 Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 29, Ankara 2004, s. 231.

135 Salim Koca, "Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlam ve Değeri", *Gazi Türkiyat*, C I/S. 2, 2008, s. 4.

136 Kesik, *age.*, s. 153.

137 Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 227; Turan, *Selçuklular...*, s. 202; Özgüdenli, *Selçuklular...*, s. 172; Kesik, *age.*, s. 153.

138 İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 34, 38-39; İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev.

çatışması sonrasında azledildi ve yerine oğlu Amîdüddevle atandı. 1083 yılına gelindiğinde Amîdüddevle de halifenin vezirliği görevinden azledildi. Bunun üzerine Sultan Melikşah'ın elçisi Bağdat'a gelerek, Fahrüddevle b. Cehîr'in İsfahan'a gönderilmelerini istedi¹³⁹. İsfahan'a gelen Fahrüddevle, Melikşah'ın teveccühünü kazandı. Bu esnada Fahrüddevle, Melikşah'a daha önce kendisinin de görev yaptığı Mervânîler'in zenginliklerini, Nâsırüddevle Mansûr'un devlet yönetimindeki zafiyetlerini anlattı. Sultan Melikşah'ı Diyarbekir'i devlete bağlı bir yer hâline getirmesi için teşvik etti¹⁴⁰. Melikşah'ın esas amacı, bölgede ikiye bölünmüş siyaset izleyerek problem oluşturan Mervânîler'in egemenliğine son vermektir. Dolayısıyla sultanın Mervânîler hakkında aldığı kararda Fahrüddevle'nin bu teşviki önemli derecede rol oynamıştır. Fahrüddevle'nin Diyarbekir'in ele geçirilmesiyle ilgili teklifine kayıtsız kalmayan Melikşah da, şayet burasını alırsa kendisine iktâ edeceği sözünü verdi. Bunun üzerine harekete geçen Fahrüddevle, Diyarbekir'i ele geçirmeyi başardı.

Sultan Melikşah Fahrüddevle'ye Diyarbekir bölgesini şu şartlarla iktâ etti:

1. Devlet Hazinesi'ne yılda belli miktarda vergi ödeyecek,
2. Diyarbekir'deki kendi sarayının kapısında üç namaz vaktinde (Sabah, akşam, yatsı) davul (nevbet) çaldıracak,
3. Sultana ait ordugâhta, namaz vakitlerinde günde beş kez davul çaldıracak,
4. Cuma hutbelerinde, sultanın adından sonra kendi adını okutturacak,
5. Bastracağı paralarda da hutbede olduğu gibi sultanın adından sonra kendi adını koyacak.

Sultan ayrıca Fahrüddevle'ye hil'at giydirip, davul ve bayraklar verdi¹⁴¹.

Görüldüğü gibi, Sultan Melikşah'ı seleflerinden ayıran yönetim anlayışı Fahrüddevle'ye verdiği feodal haklarla ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de Sultan Melikşah, hanedandan ve askerî zümreden olmayan yabancı birisine yani Fahrüddevle'ye birtakım feodal haklar tanımak suretiyle, onun bazı hâkimiyet alametlerini kullanmasına izin vermiştir. Daha önce de değinildiği gibi, Sultan Alp Arslan,

Mustafa Alican, *Kronik Yayınları*, İstanbul 2017, s. 44; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 74-75.

139 İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 107; Bükdârî, *age.*, s. 54; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 250-251.

140 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 76.

141 Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 255. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 136; İbnü'l-Esir, *age.*, C X, s. 122; Bükdârî, *age.*, s. 74.

Şebânkâre Emîri Fazlûye'ye istisnai bir durum kabul edilmesi gereken birtakım feodal haklar vermişti. Ancak Sultan Melikşah'ın Fahrüddeve'ye verdiği feodal haklar, babası Sultan Alp Arslan'ın Fazlûye'ye tanıdığı haklara göre daha geniş kapsamlıdır. Yani Sultan Melikşah'ın Fahrüddeve'ye tanıdığı feodal haklar göz önüne alındığında, onun döneminde feodal anlayışın sınırlarının ne kadar genişlediği daha iyi anlaşılmaktadır.

Sultan Melikşah, üst düzey feodal haklarla donattığı Fahrüddeve'ye yardım için destek kuvvetler tahsis etti¹⁴². Fahrüddeve'ye verilen feodal haklar ve destekler kısa sürede etkisini gösterdi. Çünkü yaklaşık bir buçuk yıllık sürede bölgenin fethi tamamlandı. Gerçekten de Fahrüddeve'nin atanması ve Diyarbakir bölgesinin ele geçirilmesiyle Büyük Selçuklular'ın sınırları oldukça genişledi. Fahrüddeve, Büyük Selçuklu topraklarını genişletmenin yanında, bölgenin Türkleşmesi için de bazı adımlar attı. O, Selçuklu ve Türkmen beylerine fethedilen yerlerdeki bazı şehir ve kaleleri iktâ etti. Böylece Türkmen beylerinin sözü edilen yerlerde açtığı yaylak ve kışlaklar, Türkmen kitlerinin yeni yerleşim alanı hâline geldi¹⁴³.

Öyle anlaşıyor ki, Sultan Melikşah'ın uyguladığı feodal anlayış, daha ziyade Anadolu'da etkisini göstermiştir. Gerçekten de Diyarbakir'e feodal haklar verilerek gönderilen Fahrüddeve b. Cehîr ve emrine verilen komutanların bölgedeki faaliyetleri sonucu, Anadolu topraklarında hızlı bir değişim yaşanmaya başlamıştır. Burada kurulan ilk beylik Çubukoğulları Beyliği'dir. 1085 yılında Emîr Yâkût'un idaresinde bulunan Hısn-ı Ziyâd (Harput), Çubuk Bey'e verilmiş ve böylece beyliğin temelleri atılmıştır¹⁴⁴. Girişilen fetih hareketleriyle bölgenin Türkleşmesi ve buna bağlı olarak Türk nüfuzunun artması, bu bölgede sonraki dönemlerde bazı küçük Türk beyliklerinin kuruluşuna zemin hazırlamıştır. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde kurulan beylikleri:

Bitlis, Batman ve Erzen'de Dilnaç (Dimlaç) oğulları (Toğan Arslanoğulları) Beyliği (1098-1394),

Âmid ve çevresinde İnal (Yinal) oğulları (Nisanoğulları) Beyliği (1103-1183),

Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü Havzası'nda Ahlatşâhlar (Sökmenliler) Beyliği (1100-1207),

142 Gönderilen komutanlar hakkında detaylı bilgi için bk. Büндâri, *age.*, s. 75; Turan, *Selçuklular...*, s. 202; Kesik, *age.*, s. 154-155.

143 Koca, "Diyâr-ı Bekr", s. 5.

144 Gülay Öğün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, C LXI/S. 230, Nisan 1997, s. 67-92.

*Hasankeyf (Hısnkeyfâ), Mardin ve Harput'ta Artuklular Beyliği (1101-1409)*¹⁴⁵ şeklinde sıralamak mümkündür.

M. A. Köymen, bu listeye 1127 yılında kurulan Zengîleri de dâhil etmektedir¹⁴⁶. Bu bilgilerden hareketle Anadolu'nun Türkleşmesinde Malazgirt Savaşı gibi, Sultan Melikşah'ın feodal anlayış uygulamalarının da büyük bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

Görüldüğü gibi, Sultan Melikşah'ın Fahrüddeve vasıtasıyla Diyarbekir'e yaptığı müdahalenin, Türkmen meselesinin önündeki büyük engeli ortadan kaldıracak şekilde tasarlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla gelişen şartlarla birlikte Diyarbekir bölgesinin dinamiklerini çok iyi bilen Mervânîler'in eski vezirine feodal haklar verilmek suretiyle, bölgenin zapt edilmesi amaçlanmıştır. Böylece hem yeni yerler ele geçirilerek devletin sınırları genişletilmiş, hem de Türkmen nüfusun alınan yerlere yani Anadolu'ya başarılı bir şekilde iskânı sağlanmıştır.

Bu olumlu gelişmelere rağmen Fahrüddeve bölgede ancak iki yıl vazifesini sürdürebildi. Mervânîler'in hazinelerini kendi ve ailesinin üstüne geçirmesi Sultan Melikşah'ın kulağına gidince görevinden azledildi. Fahrüddeve'nin yerine Amîd Ebû Ali el-Belhî (Ebû Ali), Diyarbekir'e âmil olarak atanmıştır¹⁴⁷. Ancak Fahrüddeve'ye verilen hakların bu kişiye de verildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Melikşah dönemi, kendine has birtakım özellikler taşımaktadır. Bunlardan bir tanesi de yönetim anlayışıdır. Sultan Melikşah feodal anlayışı uygulama noktasında revizyona gitmiş hatta bu konuda köklü değişiklikler yapmıştır.

Önceki sultanların fetih politikalarının devam ettirildiği Sultan Melikşah döneminde, devletin sınırları son derece genişletilmiştir. Bunun yanında fethedilen merkezden uzak bölgelerde devletin otoritesini hissettirerek asayiş sağlama, aynı zamanda devleti şanına yaraşır bir şekilde temsil etme düşüncesi, merkezî otoriteyi dolaylı olarak yerinde güçlendirme isteği temelinde, feodal anlayış uygulamalarının genişletilmesine neden olmuştur.

¹⁴⁵ Köymen, *Selçuklu Devri...*, s. 156-159; Koca, "Diyâr-ı Bekr...", s. 5.

¹⁴⁶ Köymen, *Selçuklu Devri...*, s. 159.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *age.*, C X, s. 143; Bündârî, *age.*, s. 77; Kesik, *age.*, s. 161.

Sultan Melikşah, feodal anlayışı uygularken kendisinden önceki sultanlara benzer uygulamalara gitmiştir. Ancak burada herkese eşit haklar vermekten kaçınmıştır. Hanedan üyeleri klasik feodal haklara sahip olmuştur. Önde gelen komutanlara, hanedan üyesi ve komutan olmayan yabancılara ise bu haklar kısıtlı bir şekilde verilmiştir. Daha önce Şebânkâre Emîri Fazlûye'ye Fars bölgesini iktâ eden Sultan Alp Arslan, bir istisna olarak ilk defa bir yabancıya yani Fazlûye'ye hilat, çadırlar ve kapısının önünde namaz vakitlerinde nevbet çaldırma gibi bazı feodal haklar vermişti. Ayrıca Hezâresb b. Bengîr'in de benzer haklardan faydalandığı bilinmektedir. Sultan Melikşah da farklı amaçlarla bu uygulamayı genişleterek devam ettirmiştir. Devletin kuruluş esaslarından oldukça uzak olan bu uygulama, dönemin konjonktürüne göre şekil almıştır.

Sultan Melikşah hanedan dışındaki komutan ve devlet adamlarına feodal haklar verirken, bazı kriterleri göz önünde bulundurmuştur. Özellikle atanan kişilerin ünvanından ziyade görev yapacakları bölgelerin siyasi dinamiklerine hâkim olmaları daha belirleyici olmuştur. Nitekim Emîr Savtegin Kafkasya'da, Fahrüddeve ise Diyarbekir'de, daha önce uzun süre görev yapmış kişilerdir. Sultan Melikşah, bu kişilere verdiği feodal haklarla buraların politik zeminine göre hareket etmiştir. Böylece bu bölgelerin hızla ele geçirilmesi ve Türkleştirme faaliyetlerinin yürütülmesi amaçlanmıştır. Kafkasya ile Doğu Anadolu bölgesinin birbiriyle bağlantısı göz önüne alındığında, sultanın bilinçli bir politika izlediği anlaşılmaktadır. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde bu politika etkisini göstermiştir. Burada kurulan Türk beylikleri Anadolu'nun demografik yapısında önemli değişikliklerin gerçekleşmesini sağlamışlardır.

Sultan Melikşah feodal hakları dağıtırken, Tuğrul Bey döneminden itibaren devletin benimsediği politikaları göz ardı etmemiştir. Mısır Fâtımî Halifeliği ile mücadele edilmesinin temel nedeni, İslam dünyasının manevî birliğini sağlama düşüncesidir. Buradan hareketle Suriye Meliki Tutuş'a klasik feodal haklar verilmiştir. Ancak Abbâsî Halifeliği'nin doğrudan ilhakının İslam dünyasında yaratacağı tepki düşünülerek, yalnızca Bağdat'a karşı baskıcı bir politika izlemekle yetinilmiştir. Bu amaçla Bağdat şahneliğine atanan Sa'düddeve Gevherâyin'e kısmi bazı feodal haklar verilerek halifenin otoritesi zayıflatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Ağırnash, Nilay, “Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah’ın Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C III/S. 2, Aralık 2020, s. 216-225.

Ağırnash, Nilay, “Suriye Selçuklu Meliki Tâcü’d-Devle Tutuş’un Faaliyetlerinin Bölgede Yaşanan Siyasi ve Askeri Gelişmeler Üzerine Etkisi”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 15, October 2020, s. 246-267.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Alptekin, Coşkun, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 205-373.

Aydemir, Cahit-Yılmaz Genç, Sema, “Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C X/S. 36, Bahar 2011, s. 226-241. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/70275> son erişim tarihi: 06.12.2024.

Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, Yay. haz. Hicabi Kırlangıç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî’nin Al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen Zübdet Al-Nuşra Va Nuḥbat Al ‘Usra Adlı Kitabının Tercümesi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

Cahen, Claude, “Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi İdi?”, çev. Lütfi Göçer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XVII/S. 1-4, 1956, 348-358.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul 1994.

Genç, Süleyman, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995.

Göksu, Erkan, “Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ’ının Şekillenmesindeki Rolü”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Bahar 2018, s. 147-164.

Göksu, Erkan, *Selçuklu’nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik Mi Efendilik Mi?)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Gürcistan Tarihi Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar, Gürcücüden çev. Marie Félicité. Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, Yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2015.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092)*, seçme, çev. değerlendirme Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C IX-X, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Kaçın, Bülent, "Sultan Alp Arslan'ın Oğlu Melik Şihâbü'd-Devle Ayaz İlyas", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Aralık 2024, s. 31-41.

Kafesoğlu, İbrâhim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Kafesoğlu, İbrâhim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

Kafesoğlu, İbrâhim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.

Kayhan, Hüseyin, "Selçuklular-Fâtımî Halifeliği İlişkileri", *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 753-759.

Kesik, Muharrem, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

Koca, Salim, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 1-37.

Koca, Salim, "Diyâr-ı Bekr" Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlam ve Değeri", *Gazi Türkiyat*, C I/S. 2, 2008, s. 1-24.

Koca, Salim, "Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?", *Bilgi*, S. 3, 1996, s. 80-85.

- Köprülü, M. Fuad, “Orta zaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Belleten*, C V/S. 19, Temmuz 1941, s. 319-334.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Köymen, Mehmet Altay, “Kırman Selçukluları Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCFD)*, C II/S. 01, 1943, s. 127-134.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Kucur, Sadi S., “Şair Bir Selçuklu Şehzadesi: Melik Togaşah ve Sikkeleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Temmuz 2024, s. 691-716.
- Merçil, Erdoğan, “Büyük Selçuklular”, *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 597-633.
- Merçil, Erdoğan, “Emîr Savtegin”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Ekim 1975, s. 63-74.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Merçil, Erdoğan, *Kırman Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Merçil, Erdoğan, “Selçuklularda Zengin Emîrler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XX-VIII/S. 1, 2013, s. 193-207.
- Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Horasan-Irak, Kırman ve Suriye Selçukluları*, C I, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Öğün Bezer, Gülay, “Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, *Belleten*, C LXI/S. 230, Nisan 1997, s. 67-92.
- Öğün Bezer, Gülay, “Şeddâdiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 38, İstanbul 2010, s. 409-411.
- Öksüz, Enis, “Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler”, *İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, 2011, s. 81-92.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi-1 Büyük Selçuklular, Irak, Kırman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.

Özaydın, Abdülkerim, “Tutuş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul 2012, s. 446-449.

Özdemir, Mehmet Nadir, “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2008, s. 315-367.

Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C I, İsam Yayınları, İstanbul 2013.

Özkuzugüdenli, Bülent “Büyük Selçuklu Sultanı Alp-Arslan’a Ait Bir Tayin Menşûru”, *XIX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 3-7 Ekim 2022, Bildiriler, Türk-İslam Devletleri Tarihi*, C II, ed. Abdullah Kaymak-Selin Eren-Semiha Nurdan-Kübra Güneş-Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024, s. 83-116.

Piyadeoğlu, Cihan, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Piyadeoğlu, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu İbrâhim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, C XXIII/S. 2, Güz 2013, s. 117-143.

Piyadeoğlu, Cihan, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2016.

Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Saljooghu Khoshkar, Behnam, *Kırman Selçuklularında Siyasi ve İktisadi Yapı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kon-ya 2020.

Sevim, Ali, “Suriye Selçuklu Melikliği”, *Türkler*, C IV, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 764-777.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Sevim, Ali, “Tutuş”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C 12/2, Eskişehir 2003, s. 134-137.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Solmaz, Sefer-Kapar, Mehmet Ali, “Selçuklu Hanedanlığında Evlilikler ve Evlilik Yaşları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 51, Haziran 2024, s. 369-386.

Şenel, Alâeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 2019.

Tufantoz, Abdurrahim, “Mervâniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 29, Ankara 2004, s. 230-232.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C I, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, notlar Edouard Dulaure-M. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Usta, Aydın, “Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddeve Gevherayın”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 96-111.

Yazar, Nurullah, “Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C X/S. 19, 2011/1, s. 221-237.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C I, Yay. haz. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, çev. Ayşegül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.

The British Museum, Department of Coins and Medals, https://www.british-museum.org/collection/object/C_1890-0604-124, son erişim tarihi: 04.04.2025

The British Museum, Department of Coins and Medals, https://www.british-museum.org/collection/object/C_1890-0604-126, son erişim tarihi: 04.04.2025.